

Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí

Petrusek, Miloslav

Veröffentlichungsversion / Published Version
Rezension / review

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Petrusek, M. (2005). Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí. [Review of the book *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*, by M. a. k. Tuček]. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 41(1), 147-151. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-54935>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

Milan Tuček a kol.: *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*
Praha, Sociologické nakladatelství 2003,
428 s.

Mirosława Marody (ed.): *Wymiary życia społecznego: Polska na przełomie XX i XXI wieku*

Warszawa, Wydawnictwo naukowe
„Scholar” 2002, 488 s.

Zdá se, jakoby podobná témata vyžadovala podobné rozměry a snad i podobnou kompoziční skladbu.. Mám před sebou dvě knihy rozsahem (428 versus 484 stran), tvarem i vahou téměř identické – knihu, která vypovídá o *české společnosti* a jejích proměnách v posledních letech na bázi metodologie, kterou připravil, modifikoval a specifikoval tým vedený Milanem Tučkem a Pavlem Machoninem (nesporným autorem teoretického rámce celé rozsáhlé studie), a knihu, kterou připravila významná *polská socioložka*, spíše však sociální psycholožka Mirosława Marody s kolektivem autorů, jejichž věkové i formální zařazení se pohybuje od „adjunkta“ po světově proslulého profesora – *Dimenze sociálního života* – s podtitulem *Polsko na přelomu 20. a 21. století*. Porovnání těchto dvou knih rozhodně není nahodilé: zabývají se tímtož ústředním problémem, jímž je „proměna společnosti státního socialismu ve společnost demokratickou a tržně ekonomickou“ (česká verze) nebo jinými slovy – „cesta od reálného socialismu k reálné demokracii“ (polská verze), v zásadě kladou tytéž otázky a současně nabízejí (prostým faktem své koexistence) možnost srovnání dvou v mnoha ohledech odlišných, z odlišných zdrojů čerpajících a k poněkud odlišným závěrům dospívajících přístupů. Chci tímto srovnáním – a to není nepodstatné – navázat na dobrou tradici, kdy česká sociologie brala polskou sociologii nejen na vědomí, ale kdy se jí inspirovala a učila se od ní. Dnes už „zprostředkovatelská“ role polské sociologie vymizela, integrace české sociologie do evropského kontextu se stala (zčásti) samozřejmostí a česká „emancipovaná“ sociologická věda se

vydala na vlastní cestu – navazujíc (a ani to není nepodstatné) na vlastní tradici studia sociální stratifikace z let šedesátých.

Pokusím se o *srovnání*, nikoliv hodnocení – hodnotící soudy jsou sice v těchto kontextech přípustné, ale byly by myslím nekojektní: práce se přece jen v mnoha podstatných ohledech odlišují a právě tato *odlišnost*, která činí srovnání zajímavým a podnětným, hodnocení téměř vylučuje. Několik základních závěrů však lze učinit bez obav z podstatného zkreslení.

Především tedy – tým Milan Tuček a kol. (Jan Červenka, Jana Duffková, Tomáš Kostelecký, Pavel Kuchař, Věra Kuchařová, Pavel Machonin, Karel Müller, Jiří Šafr) pracuje s *kontinuální řadou dat*, kterou systematicky porovnává, málokdy vystupuje z jejich rámce a dosahuje tak efektu zcela ojedinělého v celém kontextu středo- a východoevropské sociologie: může kvalifikovaně porovnat „objektivní, tvrdá data“ bez porušení přísných principů komparability. Máme tedy před sebou nikoliv ojedinělý a v podstatě nahodilý – tak už to bývá – artefakt, ale dlouhodobou a doslova mravenčí práci, jejíž výsledek opravňuje ke generalizacím empiricky dostatečně zdůvodněným.

Skutečnost, že tým pracuje se soubory srovnatelných dat (1984, 1992 a 1999, někdy zpětně až k roku 1967, a navíc s daty zahraničních výzkumů, např. s výzkumnými daty výzkumů řízených J. Treimanem aj. Szélenyim) jej na jedné straně vybavuje přiměřeným sebevědomím (i pokud jde o možnosti mezinárodních srovnání) a dovoluje i formulační suverenitu, na druhé straně (nejmňe ve srovnání s polským textem) jej tématicky omezuje.

Centrální téma je jednoznačné a pojmově sice diferencovaně uchopitelné, nicméně jasné – je jím *sociální nerovnost* ve všech svých sociálně relevantních projevech (včetně „prožívání“ sociální degradace či mobilityho sestupu). Autoři text strukturuji v podstatě tak, jak jsme již přivykli (díky vlastní tradici v té věci): od sociodemografických faktorů a regionálních proměn postupují

k vlivu vzdělání a kvalifikace, ekonomické aktivity (či neaktivity), životního způsobu až k projevům a souvislostem životní úrovně (včetně příjmové a majetkové diferenciace). Společnost je tak „dekomponována“ – jak jinak v analytickém výzkumu ani není možné – a potom zase zpětně jakoby „složena“ (což je procedura v tomto textu ne zcela explicitě provedená: proto závěry jakoby, podtrhuji, *jakoby* z předchozích údajů nevyplývaly). Autoři navíc do svého pojetí zařazují exkurs o *sociální soudržnosti* (s. 292 a násl.) s tím, že jde o jakousi „sebekritiku autorů“ v tom, že integrační a „soudržné“ momenty podcenili, zdůrazňující elementy nerovnosti a soustřeďující svou pozornost na procesy diferenciace. Nejsem si ale vůbec jist nezbytností takové sebekritiky, protože otázka *Jak je možná společnost?* a jak se udržuje ve stavu relativní rovnováhy je přítomna ve všech sociologických koncepcích, ať konfliktualistických či konsensuálních a konceptem *sociální soudržnosti* se po mém soudu neřeší. Tento pojem odkazuje spíše do sféry sociálních aktivit či dokonce intervencí sociálních aktérů individuálních i kolektivních než do sféry sociální teorie a výzkumu. Ostatně jak autoři sami ukazují, má nezanedbatelné ekvivalenty či alespoň asociované pojmy – konsensus, koherenci, integraci, „svornost“ apod. Nepopírám jeho možnou budoucí efektivitu, ale v daném kontextu mi znějí úvahy o „makro-sociální soudržnosti“ přece jen poněkud odtažitě a jakoby trochu uměle do kontextu vložené.

Co je předností díla – totiž jeho nesporná empirická sevěřenost (metodologii by bylo nutno posoudit samostatně), je současně jeho omezením: nedovoluje prostě klást otázky, které jsou mimo daný rámec. Autoři jsou přirozeně nejen schopní, ale i kompetentní takové „překračující otázky“ klást, ale vnitřní disciplinovanost jim to evidentně nedovoluje. Proto ale také v celé práci chybí systematictější práce s konceptem *sociální exkluze*, který – přiznávám – se stal trochu módní zástěrkou za přece jen poněkud „fádni“, nerovnost neřku-li přímo „bídu“ (na tuto možnou

synonymitu poukazují stejně tak brněnský Marada jako moskevský Borodin). S čím se však nemohu smířit, je přece jen příliš deskriptivní pojednání fenoménu „volného času“. Je nesporné, že kniha bude užitečným průvodcem po faktografii („sociální topografii“) trávení volného času, ale nedozvíme se nic o tom, čemu se říká – ať právem či nikoliv – *postmoderní mentalita*. Jinými slovy – a možná nepřiměřeně kritickými – čtenář „odjinnud“ by nabyt pocit, že se „u nás“ nic vlastně v této oblasti nestalo, snad kromě toho, že se „struktura aktivit“ změnila a že vstupné na koncerty se zšestinasobilo... Chybí totiž celý obrovský komplex subkultury mladých, jejich specifických aktivit, které jsou bezprecedentní také tím, že výzkumníky od „objektu“ svého studia vzdalují: zde se asi nejvíce projevují limity metodologie, která je *v rámci svých vlastních mezí* (a ty jsou dostatečně široké) užitečná, funkční a validní, ale která nás zbavuje možnosti ptát se na otázky, jež jsou uchopitelné jen a jen postupy, jimž se dnes říká „kvalitativní“.

Poláci naproti tomu disponují daty, pokud s nimi ovšem vůbec pracují, jež jsou vzata z nejrůznějších pramenů různé hodnoty. Tím nechci říci, že práce je tím apriori znehodnocena, chci pouze zdůraznit, že jde o odlišný přístup a odlišný konečný efekt, který není limitován, tím méně diktován (v žádné míře) metodologicky. A tak v knize polských autorů najdeme texty faktograficky přetížené (třebas o kriminalitě), nedotažené (třebas o rodině) a „mimofaktografické“ (například o „kolektivních reprezentacích“). V tomto smyslu je polská práce spíše *sborníkem* (i když koncepčně vysoce kvalitně komponovaným – příkladem „nekomponovaného“ souboru textů je například *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*, editoval C. M. Hann /London and New York: Routledge 2002/). Kniha má pět částí: Postsocialismus jako předmět antropologického studia, Sociální kapitál, důvěra a legitimita, Rozměry nerovnorvnosti /gender, třída a „underclass“, Násilné dějiny a návrat identity, Rozpínání postsocialismu a Vývoz demokracie a globální

občanská společnost. Jednotlivé texty jsou pozoruhodné, celek je „zmatený“), zatímco česká práce je *monografií* v plném slova smyslu. Nejsem si jist, zda tento moment – při naší tradičně až příslovečné účtě před polskou sociologií – dostatečně docenujeme: náš autorský tým prostě jde jinou, ale alespoň v tomto případě empiricky exaktnější a přesvědčivější cestou. O jejích limitech vědí autoři sami nejlépe.

Je-li tedy kniha Milana Tučka a kolektivu koncizním a strukturovaným výkladem opřeným o logiku výchozí generální hypotézy (která je vyjádřena souhrnným schématem na str. 17 a zahrnuje tři základní vzájemně vztažené dimenze – přeměny sociální struktury, individuální sociální mobilitu a kulturně civilizační předpoklady a důsledky modernizačních procesů), jejíž počátky sahají do 60. let, je kniha Mirosławy Marody sice strukturovaným, ale v podstatě ad hoc vybraným souborem různě zpracovaných témat – různé metodologicky, konceptuálně i použitou argumentační strategií. Přístup Mirosławy Marody ale není ani zdaleka „zavrženíhodný“ či snad primitivně zjednodušující; má totiž před Tučkovým et al. přístupem jednu výhodu, totiž jakousi *multidimenzionálnost*, která předpokládá reálnou vnitrovědní komunikaci a nefalšovanou interdisciplinariitu. Polská publikace se tak pohybuje v optice od klasické stratifikace (málo) až po téměř postmoderní teorie mediální reprezentace, od deskriptivních analýz kriminality po zcela volné úvahy o lidském štěstí ve zlidštěné společnosti.

A právě zde vidím přednosti polské knihy: dokládá totiž – v jednotlivostech a do jisté míry i vcelku – že polští sociologové jsou více poučení světovou sociologií, jsou – jak řečeno – kooperativnější a interdisciplinárnější. Co asi stále ještě neumíme, je propojení „teorie a empirie“, onen tolikrát proklamovaný ideál – proklamovaný nejen klasikem Mertonem, ale i normalizačním sociologem Rychatříkem. Kdo by si to propojení nepřál? Ono ale předpokládá a) soudobou teorii znát a b) nabídnout ji ve verbálně přijatelné po-

době výzkumníkům (tedy tak, aby s ní skutečně mohli pracovat). Tuček a kol. odvedli maximum možného, ale podíváme-li se třeba na brněnskou produkci (mám na mysli sborník o sociální exkluzi nebo Marešovu či Maradovu monografii) snadno zjistíme, že některá pole zůstávají nezoraná.

Před nedávnem v polském časopise *Kultura i społeczeństwo* Jarosław Kiliński, dokonalý znalec „českých poměrů“, poznamenal, že jsme příliš deskriptivní, že nedokážeme překročit meze komentované reprodukce a navíc – textů ve světě nezmátláka notoricky dobře známých. Připustíme, že doháníme zpoždění. Větší a reálnější problém vidím v tom, že mladá a nejmladší sociologická generace je „někde jinde“: zná totiž soudobou sociologickou teorii a pracuje s ní osobitě a světybně. Ale – nekomunikuje. Rozhodně s českými partnery jen s nejvyšší obezřetností.

A tak je tedy možné, že v Tučkově knize doznívá jeden model „dělení sociologie“, rozuměj – makrostrukturální sociologie, které stále ještě jde o poskytování „inspirací pro rozumná či méně rozumná řešení životních problémů celé společnosti“. Možná, že se nový, „alternativní“ model někde jinde rodí. Kniha Tučkova kolektivu nechce být jen akademickou četbou, jak výše řečeno. Ale nechce ani být „sociálním inženýrstvím“, je prostě nabídkou pro kultivovaného čtenáře, který chce „vědět více“. Ad vocem *čtenář*: vždycky jsem se trochu bál u knížek týmu Machonin-Tuček míry čtivosti takto, tj. „prestrukturované“ koncipovaných textů. Má-li sociologie dvě publika, k nimž se obrací – *veřejnost v nejširším smyslu* a *vědeckou komunitu v nejúžším smyslu*, pak se mi zdá, že kompromis se mně osobně milému týmu stále ještě nedaří – je-li totiž vůbec možný. Ponechme řešení otázky jiným, snad sociologům a filozofům vědy; v každém případě aspirace, které tým spojuje se svým obrazem české společnosti, volají po uvolněnější dikci, která – pravda – nemusí být rozvolněna do nezávazného tlachu doznívajícího pseudopostmodernismu. V této rezervovanosti – i jazykové – decentnost autorského kolektivu sdílím (ale

polská kniha je sice přetíženejší „světovou literaturou“ a přitom nezbytnou míru čtivosti zachovává také).

Zajímavá je také odlišnost závěrů, k nimž oba autorské týmy dospívají. Tučkův tým „nás“ situuje kamsi do půli cesty, jsme podle autorů „společností sice demokratickou, avšak pouze polomoderní a polobohatou, částečně třídně, částečně rovnostářsky a částečně meritokraticky strukturovanou“ (s. 404), patříme tedy mezi „polobohaté a polomoderní země“. Vývojová perspektiva je pak zakotvena v „promeritokratické orientaci, velmi blízké modernímu a lidem většinou dobře srozumitelnému pojetí sociální spravedlnosti (jako kombinace rovnosti příležitostí a přiměřené sociální solidarity) a demokracie“ (l.c.: 409).

A je to tady: základní postoj autorského týmu je nesporně radikálně *pozdně modernistický*, což je postoj legitimní a dost obecně přijímaný. Na druhé straně se nelze dost dobře zbavit dojmu, že lpění na *subjekt-objektové dialektice* je upřílišené: sociální fakta mimo vědomí neexistují, přesněji – začínají sociálně fungovat teprve tehdy, jsou-li „pronesena“ lidským vědomím – a nemusíme se hned hlásit k sociálnímu konstruktivismu. Autoři přesně vědí, kde sami realitu konstruují (jejich práce s ideálními typy je příkladná), ale zdá se mi, že jsou málo ochotni přiznat tutěž „konstruktérskou aktivitu“ na úrovni každodennosti. Proto myslím je nadbytečné se omlouvat, že jejich výzkumnými prostředky „se nelze dostat až na úroveň individuálně psychologickou“ – to ani v polském souboru není, jakkoliv je v něm sociální psychologie neskonalé více. Tyto aspirace prostě žádná „makrosociologie“ nemá a mít nemůže. Přece jen poněkud jiné téma je totiž problém „percepce“ a „vyjednávání“ sociální reality, to, čemu se dnes říká (s nepřímým odkazem na Durkheima) „sociální (či kolektivní) reprezentace“ jako základ „diskurzů“ – mediálních, politických, každodenních, v nichž se ustavuje „smysl sociálního světa“. Uvážíme-li, že dnes existuje čtyřsvazková učebnice (!) „diskurzivní analýzy“, mám pořád pocit, že jsme přece jen stále ještě značně zpoždění.

Obecně ale platí myšlenka, kterou čteme v polském souboru a která pochází z pera Leszka Kołakowského – „realita každé společnosti do značné míry závisí na obsahu představ, které má sama o sobě“. O tom v polské sociologii vědí poněkud více než my – patří to k jejich tradici (editorka sborníku kdysi tématem každodenní percepce sociální reality dokonce začínala). Na druhé straně – jejich závěry jsou ostražitější, pokud se o závěrech vůbec mluvit dá. Polská kniha vyúsťuje do dvou téměř „historiozofických“ kapitol – o Polsku v globalizačním kontextu (Witold Morawski, který mluví o „globalizačně imitativním modelu“ a upozorňuje, že nastal čas „nového pohledu na Západ, tj. čas nacházení nejen jeho předností, ale i slabin“, s. 460) a o „civilizačních trendech“ (Jacek Kochanowicz, který svou kapitolu a celou knihu uzavírá textem *Nový pesimismus*). Polsko pak – shrnuto – „připomíná z mnoha hledisek středně rozvinutou zemi Třetího světa s duálními společnostmi, jejíž část žije v rytmu metropolí Západu a druhá část propadá postupné marginalizaci“ (l.c.: 481). Závěr přece jen méně útěšný než sdělení o české „polospolečnosti“.

Příkladný pokus o završení tradiční stavby – a ono o tradici v tom nejlepším smyslu, metodologickém i teoretickém, jde – syntetickým dílem, jímž je *Dynamika české společnosti* nepochybně, si zaslouží pozornost. To není floskule, to je výzva: trpí-li česká sociologie něčím ještě více, než je její zahleděnost do efemerních inovací na straně jedné a nezřídka osobně motivovanou nesnášenlivostí na straně druhé, pak je to *vzájemná nepozornost*, která je výrazem neúcty a nezdvořilosti. Mezi kdysi existující pražskou a brněnskou sociologickou školou existoval vztah, který byl více než jen prostou nevraživostí. Ale ti i oni čekali s napjatou nedočkavostí, co ti druhí napíší – a pak se do toho pustili, nezřídka prostředky málo vybíravými a málo kurtoazními. Zvláště Machoninův učitel Josef Král byl v té věci mistr nad mistry. Ale oni kritikou projevovali vzájemnou pozornost a tedy vlastně i úctu. To nej-

horší, co se může knize stát, je totiž to, že zůstane obklopena arogantně povzneseným mlčením. Upřímně si přeju, aby se to již žádnému českému sociologickému produktu, který je hoden pozornosti, byť jakkoliv kritické, již nestalo.

Miloslav Petrusek

Jaroslav Krejčí: *Postižitelné proudy dějin*

Praha, Sociologické nakladatelství 2002, 563 s.

Kniha Jaroslava Krejčího patří v české sociologické literatuře k ojedinělým a úctyhodným pokusům shrnout výsledky snahy porozumět toku světových dějin. Navíc je to kniha nesmírně intelektuálně a informačně bohatá, řekl bych, že je to vlastně několik knih. Soustředím se ve svých poznámkách pouze na její sociologické partie, které tvoří hlavní část nově napsaných textů. Dílo, které patří mezi nejrozsáhlejší publikace Sociologického nakladatelství, je totiž shrnutím řady dříve publikovaných knih autora, sevřených právě sociologickými texty do smysluplného celku.

V českém myšlení končícího 20. století to byli spíše filozofové, kdo se odvažovali globálních pohledů na světové nebo evropské dějiny, jako například Jan Patočka svými „Kacířskými eseji o filosofii dějin“ či „Evropou a dobou poevropskou“, Otakar Funda svou knihou „Znavená Evropa umírá“ nebo Břetislav Horyna svou „Ideou Evropy“. Krejčí k problému dějin, a také evropských dějin, přistupuje z jiné polohy, i když otázky, které si kladou filozofové dějin, mu nejsou cizí. Nejstručněji by se jeho dílo dalo označit jako velký český příspěvek k současné historické sociologii. Zároveň je to dílo pokoušející se nově formulovat některé principy makrosociálního myšlení v sociologii.

Myslím, že Krejčí plně přijal za své gnozeologické stanovisko svého velkého mentora Arnolda J. Toynbeeho, který tak jasně vyjádřil možnost spojení genetického a analytické-

ho myšlení: „Máme-li tedy věnovat patřičnou pozornost jak toku života, tak i pluralitě těchto tekoucích proudů, musíme se na ně po celou dobu dívat jak okem historika, tak i sociologa. Pokutou za pokus oddělit tyto dva přístupy do dvou izolovaných ‚disciplín‘ je ztráta možnosti vidět život jako celek. To platí o zkoumání lidských záležitostí na každém stupni a na každé úrovni... Nezbytnost obou přístupů je zřejmá, když se zabýváme rozvinutou společností z ekonomického hlediska. Ekonomická historie a ekonomická analýza prováděná matematicky jsou zde obě zřejmě nezbytné“ (A. J. Toynbee, 1966. *Change and Habit*, s. 88–89). Životní zkušenost Jaroslava Krejčího, který patřil mezi naše nejlepší analytické ekonomy, zejména v oboru výpočtu národního důchodu, a který zároveň patří mezi přední britské odborníky komparativního studia náboženství, ho opravňuje k tak velkoryse pojatému dílu jakým „Postižitelné proudy dějin“ nepochybně jsou. Jeho intelektuální vývoj je vlastně analogií života Maxe Webera. Vystudoval práva a pak se věnoval makroekonomii, aby se poté ve zralém věku ponořil do sociologického výkladu dějin, především na základě svého rozsáhlého studia světových náboženství a orientálních kultur. Ostatně vliv Maxe Webera, vedle Arnolda Toynbeeho a dalšího britského autora, původně z okruhu Ernesta Gellnera, tj. Michaela Manna, je nejen zřejmý, ale autorem samotným otevřeně deklarovaný. V pozadí je však také cítit vyrovnávání s Marxem – opět analogie s Maxem Weberem. Karel Marx je totiž druhým nejčastěji citovaným autorem po Arnoldu Toynbeem, třetím je Max Weber a po něm následují Samuel Huntington a Michael Mann. K poměrně často citovaným autorům patří ještě Tocqueville, Talcott Parsons, Fernand Braudel a Shmuel Eisenstadt.

Oblíbení autoři vypovídají hodně o základní gnoseologické a metodologické orientaci autora. Téma knihy samozřejmě říká, že jde o makrosociální a makrokulturní přístup, který je opřen především o komparativní metodu a o kombinaci analytického a historického přístupu. Krejčí je však, myslím, kritic-